

تحقیق سمت قبله در بلاد ماوراءالنهر

تألیف یوسف القرباغی (متوفی ۱۰۵۴ یا ۱۰۵۵ ه.ق.)

تصحیح: عارف نوشاهی*

مقدمه مصحح

بنابر حکم خداوندی: «فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ حَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ» (البقره: ۱۴۴) هر مسلمان برای گزاردن فریضه نماز باید روی به سوی مسجدالحرام کند که «قبله» مسلمین است. تعیین جهت قبله در بلاد و امصار مختلف دنیا در عین حال که امری دینی است، عملاً بر عهده علم هیئت است و در تمام ادوار تاریخ اسلامی متخصصان این دانش بدین مسأله پرداخته‌اند و عده‌ای از آنها پژوهشهای خود را به صورت رساله و کتاب ارائه داده‌اند.^۱

اثری که در این جا عرضه می‌شود درباره تعیین سمت قبله در ماوراءالنهر (علی‌الخصوص بخارا) در قرن یازدهم هجری قمری گفتگو کرده است. ماوراءالنهر در شمال رود جیحون بین دو رود سیحون و جیحون، شامل بخارا، سمرقند، خجند، اشروسنه و ترمذ، مدتی پنج قرن بزرگترین مهد تمدن اسلامی ایران و مرکز حکومت‌های ایرانی و تا دوره قاجاریه تابع حکومت مرکزی ایران بوده است. این سرزمین که مولد و مدفن بسیاری از دانشمندان و عرفای بزرگ اسلامی و ایرانی بوده، اکنون جزو جمهوری ازبکستان است.

۱۱ مصحح، عارف نوشاهی (باکستانی) متخصص فهرست نویسی نسخه‌های خطی فارسی و کتابشناسی کتابهای قدیم فارسی است.

۱. برای اینگونه رسائل رجوع شود به:

آقا بزرگ طهرانی، الذریعه ۵: ۳۰۱، ۱۲: ۲۳۰، ۱۷: ۲۲، ۳۷: ۴۲؛ منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱: ۳۳۲، ۳۳۶؛ رسائلی که در دو مأخذ فوق یاد شده است هیچ کدام مربوط به ماوراءالنهر نیست.

نسخه‌های خطی

۱- متن حاضر از روی نسخه خطی مورخ ۱۳ ربیع‌الاول ۱۲۷۹ ه. ق. تهیه و تصحیح شده است. این نسخه به خط عادی نستعلیق در ۴۲ صفحه نوشته شده و هر صفحه ۱۷ سطر دارد و در مجموعه رسائلی در دنبال شرح فقه اکبر از ملا علی قاری هروی (م ۱۰۱۴ ه) و رساله عقاید ابوالمعین نسفی بخارایی (م ۵۰۸ ه) آمده است. هر سه رساله به یک خامه کتابت شده است اما کاتب نام خود را نیآورده است. این مجموعه در کتابخانه نوشاهیه، اسلام‌آباد شماره ع/ ۲۰-۳، (پاکستان) محفوظ است.

۲- نسخه دیگر در آکادمی علوم ازبکستان، تاشکند شماره 2422/III، به قلم ملا سعدالله بن قاضی القضاة داملا عنایت الله، مورخ ۱۲۷۴ ه موجود است.^۱

نگارنده رساله

در نسخه نوشاهیه نام مؤلف نیامده است اما فهرست نویس نسخه تاشکند اسم او را یوسف القرباغی (متوفی ۱۰۵۴ یا ۱۰۵۵ ه) نوشته است. مؤلف این رساله در هنگام نگارش روزهای جوانی خود را گذرانیده بوده و در تن خود سُستی و بی‌جستی احساس می‌کرده و پریشانی و پراکندگی روزگار داشته و نیروی حافظه‌اش کاستی گرفته بوده است.^۲ مطالعات فرنگی

زمان نگارش

نگارنده رساله خود را به «امام قلی بهادرخان» معنون ساخته است.^۳ به ظن قوی وی همان حاکم بخارا و معاصر شاه عباس دوم صفوی است که به سال ۱۰۱۷ ه/ ۱۶۰۸ م بر تخت نشست و در ۱۰۵۰ ه/ ۱۶۴۰ م به سبب ضعف چشم فرمانفرمایی ماوراءالنهر را به پسر خود نادر محمدخان واگذار کرد و به قصد

۱. فهرست نسخه‌های خطی آکادمی علوم ازبکستان، تاشکند، ۱۹۶۰ م، ج ۵، ص ۲۲۹، شماره مسلسل 3851.

۲. همان مأخذ، نسخه خطی، ص ۳.

۳. همان مأخذ، ص ۲.

زیارتِ مکه عازمِ ایران شد و بسیار موردِ احترام قرار گرفت، سپس به مکه رفت و مراجعت کرد و در سال ۱۰۶۰ هـ درگذشت. امام قلی خان که طبع شعری نیز داشته،^۱ علما و شعراء را می‌نواخته، چنانکه سید ناکام بخارایی (شاعر) از مقرَّبانِ او بوده^۲ و عبدالکریم منجم بلخی کتاب *تسهیل التفاویم* را در حدود ۹۹۱ هـ به نام او نگاشته است^۳ (ظاهراً امام قلی در آن وقت امیر ولایتی بوده باشد) و شیخ محمد عالم صدیقی علوی نیز در ۱۰۳۳ هـ *تذکره لمحات من نفحات القدس* را به او پیشکش کرده است.^۴

مخاطبِ نگارنده

از مطالبِ رساله پیداست نگارنده آن را به پاسخِ یکی از معاصرانِ خود نگاشته، اما نخواست است نامِ مخاطبِ خود را فاش کند. او می‌گوید «مخاطبِ خود در این مکالمه خودم و «تو» گویم مراد از تو «منم»^۵ وی با این مخاطبِ خود و سایر معاصران بر سرِ مسألهٔ تعیینِ سمتِ قبله در ماوراءالنهر بشدت اختلافِ نظر داشته و این اختلاف به حدِّ مناقشه و مجادله رسیده بوده است و به گفتهٔ خود نویسندهٔ رساله، «هر چند نرمی و مرافقت و ملاطفت و انکسار و استحقار پیش آوردم و گفتم: احسان کنید، سعادت یابید، لطافت پیدا کنید، [اما مخالفان] خشونت و تکبر پیش آوردند».^۶ این مخالفان از جملهٔ صالحان و پرهیزکاران بودند^۷ اما از فرطِ تعصب از تقلید از پیشینیان به سخنانِ نویسندهٔ این رساله وقعی

۱. لغتنامه دهخدا، ذیل عنوان که به آنشکدهٔ آذر، قاموس اعلام ترکی، ج ۲ و مجمع الفصحاء و فرهنگ سخنوران خیامپور ارجاع داده است، نیز نگاه کنید به لین پول، طبقات سلاطین اسلام، ترجمهٔ عباس اقبال، ص ۲۴۵-۲۴۶.
۲. نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، ۲: ۶۸۹.
۳. منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱: ۲۶۳.
۴. *لمحات من نفحات القدس*، باهتمام محمد نذیر رانجه، اسلام آباد، ۱۳۶۵ ش، ص ۶؛ این کتاب در تاشکند نیز چاپ شده است. در پیشگفتار چاپ اسلام آباد (ص ۳۷) سالِ وفاتِ امام قلی محمد بهادرخان ۱۰۴۵ هـ آمده است که درست نیست؛ در این سال پدر او درگذشته است.
۵. همان مأخذ، نسخهٔ خطی، ص ۲.
۶. همان مأخذ، ص ۶.
۷. همان مأخذ، ص ۵.

نهادند، و از همین روست که نویسنده به تقلیدگرایان متعصب روزگار خود می‌تازد^۱ و می‌گوید که در مسایل علمی باید به کتب روی آورد و گفته‌های بزرگان دین را ملاک ساخت. او در این مورد اشاره‌ای بس لطیف دارد، آنجا که می‌گوید: «یکی از همروزگاران خواجه بهاء‌الدین نقشبند [م ۷۹۱هـ] در باب استقبال قبله در قصر عارفان دچار شک شده بود. خواجه در رؤیا آن کس را کعبه معاینه نمود و شک را برطرف کرد». اما «چه کنیم ما احوالات حضرت خواجه و مشایخ کبار نداریم که در خواب و یا در بیداری معاینه بینیم. ما کتاب می‌بینیم و می‌نماییم و قول اکابر دین متکا می‌سازیم»^۲.

مآخذ رساله

ماوراءالنهر منطقہ حنفی نشین است و اغلب مآخذ این رساله نیز از نگاهشده‌های علمای احناف آن سامان است. ما در اینجا اسامی این مآخذ را به ترتیب الفبایی می‌آوریم؛ چون نگارنده رساله بعضی نامها را به صورت مختصر آورده است. ما نام کامل برخی از آنها را حدس زده‌ایم:

احیاء العلوم - از محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵هـ)؛

بحر الفتاوی - در کشف‌الظنون تنها نام کتاب آمده است و ذکری از نام

نگارنده آن نشده است؛ گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تجنیس - شاید تجنیس والمزید و هو لا هل الفتوی غیر عتید، فتاوی امام

برهان‌الدین علی بن ابی‌بکر مرغینانی حنفی متوفی ۵۹۳هـ باشد (کشف‌الظنون،

۱: ۳۵۲)؛

تفسیر امام فخر از فخرالدین رازی متوفی ۶۰۶هـ؛

چغمینی - الملخص فی الهیة از محمود بن محمد چغمینی خوارزمی

(کشف، ۲: ۱۸۱۹)؛

خزانه - شاید خزانه‌الفتاوی از شیخ امام طاهر بن احمد بن عبدالرشید

۱. همان مآخذ، ص ۸۷.

۲. همان مآخذ، ص ۱۳-۱۴.

- بخاری حنفی متوفی ۵۴۲ هـ باشد (کشف، ۱: ۷۰۲)؛
- خلاصه - شاید خلاصه الفتاوی از همان نگارنده خزانه الفتاوی باشد
(کشف، ۱: ۷۱۸)؛
- رساله ملا قوشجی - از علی بن محمد قوشجی سمرقندی متوفی ۸۷۹ هـ
(اعلام زرکلی، ۵: ۱۶۲)؛
- زیج گورگانی - که به زیج الغ بیگ و زیج جدید سلطانی نیز شهرت دارد، و
در نتیجه مساعی مشترک جمعی از دانشمندان تحت حمایت الغ بیگ (جلوس
۸۵۰ هـ، مقتول ۸۵۳ هـ) در سمرقند فراهم شده است (رک به: لغت نامه دهخدا،
ماده «زیج»)؛
- شرح مختصر وقایه از عبدالعلی بیرجندی، نگاشته به سال ۹۳۲ هـ (فهرست
کتب عربی رامپور، ۲: ۳۴۴)؛
- شرح وقایه از ملا فصیح الدین؛
- فتاوی ظهیری - شاید همان الفتاوی الظهیریة از ظهیرالدین ابی بکر محمد
بن احمد القاضی المحتسب بیخارا، البخاری الحنفی، متوفی ۶۱۹ هـ باشد (کشف،
۲: ۱۲۲۶)؛
- فتاوی قاضی خان از ملا امام فخرالدین حسن بن منصور اوزجندی
فرغانی، متوفی ۵۹۲ هـ (کشف، ۲: ۱۲۲۷)؛
- کافی - شاید الکافی فی شرح الوافی از ابولبرکات عبدالله بن احمد
حافظ الدین نسفی، متوفی ۷۱۰ هـ باشد (فهرست رامپور، ۲: ۲۳۸)؛
- کنز العباد؛
- گلشن راز سروده محمود شبستری، متوفی ۷۲۰ هـ؛
- مطیع؛
- مضمرات؛
- مقامات خواجه نقشبند - همان انیس الطالبین و عدة السالکین تألیف صلاح
بخاری.
- ملقط، شاید الملقط فی الفتاوی الحنفیه از ناصرالدین ابی القاسم محمد

بن یوسف حسینی سمرقندی، متوفی ۵۵۶ هـ باشد (کشف، ۲: ۱۸۱۳)؛ علاوه بر این نویسنده از گفته‌ها و سروده‌های متفرق نیز بهره برده است. این اقوال و آیات از ابن عباس، ابوسعید ابوالخیر، ابومنصور ماتریدی، ابی جعفر، ابی معاذ، حافظ شیرازی، امام همام زین العابدین (ع)، عبدالله جرجانی، عبدالله مبارک، عمر بن خطاب، مشایخ عشقیه (گروه صوفیان) و مولوی بلخی می‌باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی